

w badaniach międzykulturowych, ed T. Lewowicki, E. Ogrodzka- Mazur, Cieszyn, University of Silesia in Cieszyn, 2001, p. 17.

10. Smolińska- Theiss B., Dzieciństwo zmieniająca się kategoria społeczna, 'Problemy opiekuńczo-wychowawcze', 4(2002), p. 5.

11. Stech K., Ratuś B., Covenants on Human Rights in the process education, Zielona Góra 1994, p.12.

12. Wojakowski D., Wielokulturowość pogranicza, Krakow, 'Nomos' 2002, p. 124.

13. The Act of granting protection to foreigners within the territory of the Republic of Poland, June 2003, Art. 3 and Art. 15, Journal of Laws No. 128, item 1175.

РОЗДІЛ VIII. ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 159.922.7-053.6

А. М. Гельбак

ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ПЕРЕХІДНИХ ПРОЦЕСІВ

У статті розкриваються психологічні детермінанти впливу перехідних процесів на соціальне становлення у підлітковому віці. Мета статті – виявлення залежності особливостей соціальної адаптації підлітків від трансформаційних процесів.

Ключові слова: *перехідний період, психологічна криза, вікова криза, трансформації, соціальна ситуація розвитку.*

Постановка проблеми. Процес євроінтеграції сучасного українського суспільства – це усвідомлена модель суспільного розвитку, вибір способу життя людини, шлях до розширення кола її можливостей. Дослідження останніх двох-трьох десятиріч підтверджують, що життєві перспективи і соціальний кругозір індивідууму в різних вікових і соціальних групах зазнали сильної дії з боку змін в суспільстві (К. Абульханова, Г. Андреева, О. Байтінгер, А. Дьомін, Н. Журавльова, В. Магун, Д. Фельдштейн та ін.). Серед цих груп широко представлені й підлітки.

В підлітковому віці людина прагне зрозуміти себе і віднайти своє місце в суспільстві, ствердити своє «Я». На думку Д. Фельдштейна, в підлітковому періоді особливе місце має чутливість дитини до специфічних дій, пов'язаних з проявом її індивідуальності як члена суспільства. А це можливо перш за все в області цінностей і сенсів, орієнтацій на майбутнє і життєвих планів, в області соціальних інтересів, домагань і переваг. Ці індивідуальні характеристики, задіяні в психологічне забезпечення активності підлітка в самих різних сферах життєдіяльності, виступають механізмами входження молоді особистості в соціальне життя суспільства.

Проблема впливу суспільних трансформацій на соціалізацію особистості має важливий для психології організаційно-методичний аспект, оскільки саме ці молоді люди через кілька років стануть активними учасниками соціальних, економічних і політичних процесів у нашому суспільстві. Знання історичних тенденцій розвитку особистості підлітка створює передумови для соціальних прогнозів, для розробки науково обґрунтованих соціальних і педагогічних проектів, у тому числі на базі освітніх і виховних установ. Тому опис і психологічний аналіз підлітків сьогодення в контексті глобальних суспільних трансформацій представляється актуальним.

Відтак, **метою статті** є аналіз сучасних теоретичних підходів щодо впливу суспільних трансформацій на соціалізацію підлітка. Для досягнення поставленої мети нам потрібно розв'язати низку практичних завдань: розглянути сучасні підходи щодо особливостей підліткового віку, виокремити основні чинники, які впливають на розвиток та соціальне становлення підлітка.

Виклад основного матеріалу. З погляду філософських наук, проблема перехідності пов'язана зі зміною ціннісних орієнтирів. Суспільство перехідного періоду перебуває в стані кризи, коли стара школа цінностей зруйнована, а нова ще не склалася. Протягом перехідного періоду зміни відбуваються в різних сферах життя суспільства: політичній, економічній, культурній; з одного боку, вони детермінують перехідність, а з іншого боку, сама перехідність обумовлює подальші зміни в усіх областях існування соціуму.

Останнім часом в дослідженні перехідних періодів набув поширення підхід, запропонований синергетикою, що акцентує увагу на самоорганізації, нелінійності, нерівноважності, глобальній еволюції, на вивченні процесів «становлення порядку через хаос» (І. Пригожин) [4].

А. Мережинська наводить вислів М. Кагана: «... є всі підстави вважати, що ми є свідками ... нового перехідного процесу соціокультурного розвитку людства ... ми маємо справу з неминучим в такій ситуації «хаосом», у надрах якого зріє гармонія» [8, с. 22].

І. Кальной виділяє в перехідному періоді три етапи: «деструктивний, інкубаційний і творчий» [3, с. 170-171]. Деструктивний етап – час підготовки передумов інкубаційного і творчого періодів. Межі між етапами перехідного періоду умовні. В умовах деструкції вже здійснюється пошук нових ідей, що демонструє можливості і завдання інкубаційного етапу.

Таким чином, під перехідним можна розуміти такий стан, який складається в суспільстві у періоди соціальних криз і потрясінь і характеризується динамічною нерівновагою системи, свободою і відкритістю розвитку, новаторством і різноманіттям форм [4].

Виділяється кілька рис перехідних періодів у розвитку особистості: по-перше, межі кризового періоду невиразні – криза виникає непомітно, внаслідок чого важко визначити момент її настання і закінчення; по-друге, в критичні вікові періодирозвиток часто супроводжується конфліктами з оточуючими, а внутрішнє життя пов'язане з хворобливими і болісними переживаннями, внутрішніми конфліктами, по-третє, розвиток в перехідні періоди, на відміну

від стабільних, тимчасово призупиняється, на перший план виступають процеси відмирання і згортання.

З іншого боку, Л. Виготський говорить про те, що розвиток ніколи не припиняє своєї творчої роботи, і в перехідні періоди «ми спостерігаємо конструктивні процеси розвитку, ... процеси інволюції самі підпорядковані позитивній побудові особистості, знаходяться від них у прямій залежності і складають з ними нерозривне ціле» [2, с. 253]. Щодо негативних чинників криз у житті особистості Виготський зауважує, що негативний зміст розвитку в переломні періоди є зворотною, або тіньовою стороною позитивних змін особистості, «що складають головний і основний сенс будь-якого критичного віку».

Основоположні принципи особистісної змін викладені в дослідженнях П. Лушина [5, 6, 7], основу яких складає екофасилітативний підхід, сутність якого – не в тому, щоб привести перехідну екосистему до певного заздалегідь відомого стану. Це – в принципі неможливо, оскільки *цільовий стан екосистеми не даний в готовому вигляді* (сам управлінець знаходиться не в позиції спостерігача, а всередині керованої системи). Зміст екофасилітації або управління в перехідний період полягає в сприянні процесу саморозвитку в тому, щоб екосистема в процесі своєї саморегуляції прийшла б до найбільш вірогідного для себе цільового стану або в термінах І. Пригожина – до *аттрактора*. Найчастіше таким станом і є стабілізація всієї перехідної екосистеми. В основі екофасилітативного підходу закладені такі поняття як екопсихологічне ставлення дійсності, «буферна зона», толерантність до невизначеності і екофасилітації.

Виходячи з того, що особистість – це відкрита динамічна система, яка постійно прагне до самоорганізації та саморозвитку, то очевидно, що такі соціальні та психологічні явища, як кризи, трагедії та випробування тощо є переломними моментами або перехідними періодами, усередині яких зароджуються нові підходи до сприйняття дійсності та її перетворенню.

Щоб зрозуміти принципи, за якими здійснюється цей перехід, для опису цього процесу найбільш підходить спіралевидний образ незворотного руху майбутнього. Тоді, будь-які дисфункції – це ознаки того, що особистість переходить на новий рівень розвитку, коли колишні механізми трансформувалися і, природним чином, не працюють по-старому, а нові механізми ще не освоєні. Складається ситуація за якою особистість стикається з неможливістю рухатися вперед, переконується у недовісті всіх відомих раніше «робочих» механізмів, опинившись тим самим в глухому куті що, по суті, є ситуацією невизначеності подальшого розвитку системи.

Якщо система в таких умовах зберігає тенденцію продовжити процес переходу на новий виток розвитку, не маючи при цьому в свідомості чітких перспектив того, що відбувається в майбутньому, відтак, щодо неї можна говорити про *толерантність до невизначеності*.

Визнання неможливості рухатися вперед відкриває доступ суб'єкта чи суб'єктів екосистеми до простору колективного суб'єкта екосистеми, де ніхто

не може виконати функцію управління, але всі суб'єкти виявляються залученими в проблемну екосистему (*входження в буферну зону*).

Дії суб'єктів у даних умовах носять непередбачуваний парадоксальний характер, надають часом зовсім несподівані можливості самоорганізації, що на особистісному рівні може проявлятися у вигляді проривів, зрушень, осяянь після яких етап невизначеності завершується.

Так, процес зміни особистості відрізняється не створенням, а входженням на буферну зону розвитку, в якій особистість не збагачує свій старий потенціал, а створює принципово новий, не завдяки конкретній особистості, яка цьому сприяє, а віртуальному колективному суб'єкту, який дає доступ до спонтанної колективної самоорганізації в умовах невизначеності.

Результатом такої взаємодії є колективно-генерований інсайт, який за своїми ознаками відповідає завершенню певного етапу мало структурованої («хаотичної») переробки інформації, отримання принципово нового і емоційно забарвленого усвідомлення дійсності, яке часто має соціально важливе значення.

Психіка, як жива система може осмислити оновлений контекст свого принципово нового функціонування, таким чином, щоб зберегти здатність руху до нового, шляхом подолання внутрішніх протиріч, що є проявом *екопсихологічного відношення до дійсності*.

Процес сприяння або підтримки саморозвитку певної екосистеми (на індивідуальному або соціальному рівні) носить назву *екофасилітації* («еко» – природний стан відкритої динамічної системи, що саморозвивається, «фасилітація» – допомога, підтримка, сприяння, просування, створення сприятливого середовища).

У ході численних і багаторічних досліджень даного процесу, П. Лушиним були виділені такі принципи особистісної зміни як процесу:

1. *Принцип еквівалентної причинності*. Особистість як і будь-яка група являє собою відкриту систему, що самоорганізується і знаходиться в певних соціокультурних та природних умовах. Самоорганізація – це здатність системи або її суб'єктів приводити себе у відповідність з вимогами середовища (більшої системи) без втручання зовнішніх агентів. Таким чином, не тільки середовище, але і сама система особистості є складовими елементами особистісної зміни як процесу.

2. *Принцип системності або цілісності*. Щоб змінити відкриту систему недостатньо відтворити ознаки окремої ситуації (наприклад, виживання), але необхідно відтворити всю цілісність екопсихологічних відносин. Тому особистісна зміна є формою системної зміни.

3. *Принцип доповнюваності*. Позиція кожного суб'єкта системи є доповнюваною або додатковою до іншого суб'єкта системи, утворюючи соціальну екосистему. У разі, коли модель соціальної екосистеми істотно відрізняється від внутрішньої моделі суб'єкта, вони вступають у відносини антагонізму. Це тягне до подальшої зміни позицій у напрямку вироблення спільного семантичного простору і проштовхує всю соціальну екосистему до

формування колективної ідентичності обопільного або доповнюючого прийняття. У міру вичерпання ресурсів нової ідентичності системи її суб'єкти починають відчувати байдужість, застій. Це спонукає до розширення кордонів соціальної екосистеми за рахунок включення нових доповнюючих ідентичностей суб'єктів.

4. *Принцип парадоксальності.* Визначальною умовою особистісної зміни є парадоксальне генерування перехідних форм, які мають мимовільний характер виникнення в умовах антагонізму зовні несумісних реальностей.

5. *Принцип екологічності особистісної зміни* – системоутворюючий. Збереження таких екосистем як особистість вбачається не шляхом відновлення раніше існуючих її елементів або цілісної структури особистості, а їх самоорганізованою реконструкцією у відповідності з постійно оновленим чи змінним життєвим контекстом.

У формуванні особистості підлітка відіграють роль не лише біологічні і психофізіологічні процеси дозрівання (наприклад, зростання і зміна м'язової і кісткової системи), але і розвиток, тобто зміна, психічних функцій і особистості в цілому, яка відбувається при взаємодії з іншими людьми і опануванні провідною навчальною діяльністю. Необхідно відзначити тісну залежність особливості становлення підлітка від стану інституту сім'ї, освітніх трансформацій, процесів, що відбуваються в суспільстві і державі. У цілому ряді досліджень зафіксовані зміни в соціальних установках, стереотипах, цінностях, картині світу, формах активності сучасних підлітків.

Соціальні обставини визначають тривалість підліткового періоду, наявність або відсутність кризи, конфліктів, труднощів дорослішання і особливості переходу від дитинства до дорослості. Тобто в особі підлітка чисто природне наповнюється соціальним і психологічним вмістом.

Відомо, що процес переходу від дитинства до дорослості відбувається гостро й часто досить драматично, і в ньому найвиразніше переплітаються суперечливі тенденції як особистісного розвитку, так і суспільних трансформацій. У сучасній молоді, з одного боку, значно зросли потреби в самоствердженні, самовизначенні, самореалізації з іншого – спостерігається явище поступової примітивізації свідомості та самосвідомості. Внаслідок цього – часті прояви духовної спустошеності, егоїзму, інфантилізму та втрата підростаючим поколінням почуття відповідальності, які призводять до деформації нормативно-ціннісної сфери зростаючої особистості, особливо у підлітковому віці, викликають занепокоєння батьків, педагогів та потребують пильної уваги науковців.

Особливістю підліткового віку є те, що підліток належить і дитячому і дорослому світу. Як дитина, він залежить від дорослих, але при цьому як дорослий, він знаходиться на шляху самовизначення і побудови своєї життєвої перспективи.

Змістовну сторону життєвої перспективи становить система ціннісних орієнтацій. Висловлюючи особистісну залежність тих чи інших галузей життя і розкриваючи мотиваційно-потребову сферу особистості, ціннісні орієнтації

визначають основні мотиви устремлінь і поведінки індивіда, впливаючи на всі сфери його життєдіяльності.

Водночас побудова підлітком своєї життєвої перспективи безпосередньо пов'язана з його уявленнями про доступність тих чи інших цінностей в осяжному майбутньому. Якщо оцінка важливості тієї чи іншої сфери життя не співпадає з його поданням про доступність цієї сфери для себе, то можна говорити про наявність психологічних проблем в цій галузі, причому ці проблеми можуть бути двоякими:

– у разі, якщо яка-небудь життєва сфера слугує для підлітка значною цінністю, але при цьому він оцінює її як недоступну для себе, то можна говорити про наявність внутрішнього психологічного конфлікту: «Я вважаю, що це для мене дуже важливо, життєво необхідно, значимо, але при цьому я не можу володіти цим»;

– у разі, якщо яка-небудь життєва сфера оцінюється підлітком як надто доступна, але при цьому абсолютно незначна, то має сенс говорити про наявність внутрішнього психологічного вакууму: «Я можу досягти цього в будь-який момент, щойно забажаю, мені нічого не варто цим заволодіти, але мені це абсолютно не потрібно».

Зрозуміло, що і в тому, і в іншому випадку у підлітка виникають деякі труднощі соціальної адаптації: в першому випадку у нього формується надцінність якоїсь однієї життєвої сфери, власні можливості в досягненні успіхів у цій сфері представляються незначними, відповідно падає самооцінка і самоповага підлітка, а в другому – навпаки, якась життєва сфера зовсім «випадає» з його системи цінностей, нівелюється і перестає грати хоча б якусь роль у побудові ним життєвих перспектив і планів [1].

Висновок. У сучасних соціальних умовах у поведінці підлітків співіснують як негативні тенденції (невизнання суспільних обов'язків, девіантність, відсутність ідеалів, втрата романтизму та зниження значущості загальнолюдських чеснот), так і позитивні (соціальна невимушеність, впевненість у собі, розкутість, прагнення до успіху, творчості та вираження власної індивідуальності).

Незважаючи на певні протиріччя, головним досягненням підлітка є набуття якісно нового рівня особистісного зростання, коли завдяки засвоєнню нової соціальної позиції реально структурується його свідоме ставлення до себе як до дорослої людини. Чим менше ступінь розбіжності між доступним і бажаним для підлітка, тим більша його внутрішня гармонія і відповідно, ступінь його соціальної адаптованості.

Характеризуючи перехідні періоди, вчені прагнуть побудувати ієрархію основних рис, представити їх як систему, вершиною якої є формування нової концепції та зміна картини світу, акцентування «новизни» в розгляді основних світоглядних та соціальних проблем.

Список використаної літератури

1. Булах І. С. Психологічні основи особистісного зростання підлітків: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.07 «Вікова та педагогічна психологія» / І. С. Булах ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2004. – 42 с.
2. Выготский Л. С. Собрание сочинений / Л. С. Выготский. – Т. 4. Детская психология. – М.: Педагогика, 1984. – 432 с.
3. Кальной И. И. Некоторые размышления об идее гражданского общества и её осуществлении / И. И. Кальной // Учёные записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2003. – Т. 16 (55). – № 1. – С. 170–175.
4. Кокорина Е. Г. Переходные и кризисные периоды жизни общества и личности в различных областях гуманитарного знания / Е. Г. Кокорина // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – Серия «Философия. Социология». Том 21 (60). – № 1 (2008). – С. 177–181.
5. Лушин П. В. Личностные изменения как процесс: теория и практика / П. В. Лушин. – Одесса : Аспект, 2005. – 334 с.
6. Лушин П. В. Личностное изменение как «управляемая метаморфоза» / П. В. Лушин // Мир психологии. – 2002. – № 2 (30). – С. 70–76.
7. Лушин П. В. О психологии человека в переходный период (Как выживать, когда все рушится) / П. В. Лушин. – Кировоград: Код. – 1999. – 208 с.
8. Мережинская А. Ю. Художественная парадигма переходной культурной эпохи. Монография / А. Ю. Мережинская. – Киев: Киевский университет, 2001 – С. 16–30.

Анжела Гельбак. Психологические условия социальной адаптации подростков в условиях переходных процессов.

В статье раскрываются психологические детерминанты влияния переходных процессов на социальное становление в подростковом возрасте. Цель статьи – выявление зависимости особенностей социальной адаптации подростков от трансформационных процессов.

Ключевые слова: *переходный период, психологический кризис, возрастной кризис, трансформации, социальная ситуация развития.*

Anzhela Gelbak. Psychological conditions of teenagers' social adaptation in transition processes.

Psychological determinants of influence of transition processes on social formation in adolescence are revealed in the article. The aim of article – to appear the dependencies of peculiarities of teenagers' social adaptation from transformation processes.

Key words: *transitional period, psychological crisis, age crisis, transformations, social situation of development.*